

Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880-1919 Op het breukvlak van twee eeuwen

vbo en mavo

Verantwoording

De titel die de commissie meekreeg bij haar opdracht een stofomschrijving te maken voor het Centraal (Schriftelijk) Eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting 1999 en 2000, luidde: 'Een nieuwe eeuw, nieuwe verhoudingen? Nederland 1880-1919. Op het breukvlak van twee eeuwen'.

De keuze van de titel komt voort uit het naderen van de aanstaande eeuwwisseling. Bij het uitwerken van de titel in een hoofdvraag kan de eigen tijd dan ook niet ontbreken. De commissie heeft de volgende hoofdvragen als uitgangspunt genomen:

'In hoeverre vonden er belangrijke veranderingen plaats in de periode 1880-1919 op de gebieden van emancipatie van vrouwen, arbeiders en confessionele groepen? Hoe zijn die veranderingen te verklaren en hoe is het in onze eigen tijd met die veranderingen gesteld?'

De beschikbare hoeveelheid lestijd noodzaakt tot keuzes. Daarbij is voor samenhangende aspecten gekozen die zowel voor de betrokken periode als voor onze eigen tijd betekenis hebben.

Emancipatiebewegingen hebben een belangrijke rol gespeeld bij het totstandkomen van maatschappelijke veranderingen op de gebieden van onderwijs en arbeid, huwelijks- en zedelijkheidswetgeving en kiesrecht. Aan het eind van de twintigste eeuw zijn deze onderwerpen opnieuw actueel geworden, nu in een andere historische context.

De stofomschrijving wordt ingeleid door een historisch kader waarmee wordt beoogd de leerlingen zicht te geven op:

- de situatie in Nederland rond 1880;
- aspecten en ontwikkelingen die niet rechtstreeks uit de gestelde vragen voortvloeien maar die wel kunnen bijdragen aan een beter begrip van de inhoud van het thema.

Bij het uitwerken van de thema's is ervoor gekozen bij de subthema's steeds van dezelfde deelvragen uit te gaan.

Geschiedenis gaat over mensen die het over veel oneens waren en er wordt over geschreven door historici die hun vak zien als een discussie zonder einde. Als gevolg daarvan zijn structuurbegrippen als interpretatie en standplaatsgebondenheid voor het schoolvak geschiedenis en staatsinrichting essentieel.

Dit wezenlijke onderdeel van geschiedenis biedt ook zicht op een belangrijke factor in het huidige informatietijdperk: het besef dat meer percepties van de werkelijkheid juist geacht kunnen worden.

In deze stofomschrijving wordt aan het voorgaande in het bijzonder recht gedaan door bij elk subthema één casus centraal te stellen, waarin speciale aandacht wordt gevraagd voor verschillende visies van tijdgenoten.

Vergelijken in de tijd is volgens sommige historici een zinloze zaak. Iedere tijd is immers anders. In de praktijk vergelijkt echter iedereen voortdurend in de tijd: ouders, grootouders, politici en historici.

Ook in het geschiedenisonderwijs wordt voortdurend vergeleken (bijvoorbeeld de Atheense democratie - democratie nu, de 'Bataafse Republiek', het 'trauma van München'). In de nieuwe eindtermen komt het vergelijken van toen en thans voor. Daarin wordt de nadruk gelegd op de bestaansverhelderende aspecten van het geschiedenisonderwijs.

Op een historisch verantwoorde manier vergelijken in de tijd vergroot het inzicht in zowel vroeger als nu.

Dit thema biedt daartoe goede mogelijkheden.

De structuurbegrippen en vaardigheden van dit examenprogramma zijn in navolging van de twee voorgaande stofomschrijvingen op de gehele stof van toepassing, niet gekoppeld aan bepaalde stofonderdelen.

Expliciet stelt de commissie dat de vergelijking tussen de periode rond 1900 en de huidige tijd *geen* onderdeel vormt van de examineerbare stof. Wel is deze vergelijking door de stofomschrijving mogelijk gemaakt door daarvoor korte aanzetten te geven.

1 Historisch kader

In Nederland was rond 1880 - anders dan in de ons omringende landen - de **industrialisatie** nog nauwelijks begonnen. Nederland begon echter in deze tijd sterk te veranderen. De overheidszorg leek rond 1880 op een **nachtwakersstaat**. In deze situatie kwam verandering. De overheidszorg nam sterk toe: zo groeide het aantal ambtenaren in 1900 tot 69.000 ambtenaren en gaf men toen f23,- per hoofd van de bevolking uit. De uitgaven van de overheid stegen sterk: van f113 miljoen in 1880 tot f204 miljoen in 1910.

Tussen 1879 en 1920 groeide de bevolking van Nederland van 4 miljoen inwoners tot 6.9 miljoen. Deze groei kwam tot stand ondanks het dalen van de geboortecijfers en was vooral toe te schrijven aan de daling van het sterftecijfer als gevolg van verbeterde voeding, toenemende aandacht voor hygiëne en meer medische zorg.

Grote epidemieën kwamen in de periode 1880-1920 niet meer voor met uitzondering van de Spaanse Griep van 1918.

De leeftijd in Nederland bij het eerste huwelijk bleef tussen 1880 en 1920 hoog. Een gezin kon namelijk pas gesticht worden als men over de middelen beschikte om in het eigen levensonderhoud te voorzien.

De groeiende bevolking van Nederland leefde in een samenleving waarin sociale stijging en daling van mensen nog geen normaal verschijnsel was. De sociale positie was belangrijker dan de economische.

In de jaren zeventig van de negentiende eeuw was ruim een derde van de mannelijke beroepsbevolking in de landbouw werkzaam. De internationale landbouwcrisis van 1873 kwam hard aan, maar vormde ook het begin van modernisering van de productiemethodes en differentiatie in productie.

De industrialisatie zorgde voor nieuwe werkgelegenheid in de steden en voor nieuwe industriegebieden. De **urbanisatie** nam sterk toe. In de loop van de periode 1880-1920 zien we de opkomst van moderne bankbedrijven, chemische industrie, elektrotechnische industrie en het industrieel grootbedrijf (Koninklijke Olie, Philips, Unilever).

Door de industrialisatie werden nieuwe groepen in de bevolking belangrijk, zoals geschoolde arbeiders in de industrie en midden groepen in de dienstensector.

Door de economische veranderingen nam de welvaart van de bevolking geleidelijk toe.

Met de uitbreiding van het kanalen- en spoorwegnet ontstond een stelsel van goede verbindingen over het gehele land met aansluiting op buitenlandse transportnetten. Ook telegraaf en telefoon zorgden in deze periode voor een snellere communicatie. Openbare nutsbedrijven werden opgericht. Nederland werd door de ontsluiting van het platteland en door de urbanisatie meer tot een geheel op economisch, politiek-bestuurlijk en cultureel vlak. De overheid speelde hierbij op lokaal en nationaal niveau een belangrijke rol.

De opkomst van de stoomscheepvaart leidde tot betere contacten met de koloniale bezittingen. Mede daardoor werd de interesse vergroot voor 'Nederlandse' gebieden overzee.

De overheid begon in deze tijd haar greep op het leven van de Nederlanders te vergroten. Aan de andere kant kreeg de bevolking in toenemende mate de gelegenheid te participeren in de politiek.

Rooms-katholieke en protestants-christelijke groepen voelden in de sterk veranderende samenleving de behoefte zich te organiseren en te emanciperen door de oprichting van eigen **zuilen**. Ook de sociaal-democraten organiseerden zich in een zuil. Zij streidden voor de verheffing van de arbeidersklasse. Deze ontwikkeling wordt **verzuijing** genoemd.

De uitbreiding van het kiesrecht kwam aanvankelijk alleen ten goede aan mannen. Ook groeide de scheiding tussen de rolpatronen en taken voor mannen en vrouwen. Als gevolg daarvan ontstond een vrouwenbeweging die onder andere streed voor gelijkberechtiging en voor een betere positie op verschillende maatschappelijke terreinen, de **eerste feministische golf**.

De hierboven genoemde ontwikkelingen worden in dit thema op een drietal terreinen onder de loep genomen: de emancipatie van de vrouw, van confessionele groepen en van de arbeiders.

Al deze ontwikkelingen hadden in de loop van de periode 1880-1920 hun weerslag in de kunst. Steeds bredere groepen van de bevolking kwamen ermee in aanraking. Er werd meer gelezen, er ontstonden verenigingen van allerlei soort, theaters werden opgericht. Politieke tekenaars en ontwerpers van affiches brachten veel van wat in hun tijd leefde in beeld.

In de nieuwe eeuw valt de opkomst van de Amsterdamse School die invloed had op de sociale woningbouw. De urbanisatie van Nederland leidde aan het eind van de periode tot wijde bekendheid voor deze bouwstijl.

Deze uitingen van cultuur dienen waar mogelijk bij de uitwerking van het thema betrokken te worden. In dit verband wordt van de leerlingen verwacht dat zij tijdgebonden symbolen op affiches en in politieke tekeningen kunnen herkennen.

2 Emancipatie van vrouwen

2.1 Hoe was de positie van de vrouw rond 1880?

Op het gebied van opleiding en onderwijs:

Het merendeel van de meisjes volgde na de lagere school geen onderwijs. Een opleiding bestond slechts voor enkele beroepen van vrouwen, zoals onderwijzeressen en vroedvrouwen. Een klein deel van de meisjes uit de midden- en hogere klassen volgde middelbaar onderwijs. In uitzonderingsgevallen, zoals Aletta Jacobs, volgden zij ook hoger onderwijs.

Op het gebied van werk buitenshuis:

Meisjes uit de lagere klasse werkten vaak buitenshuis na hun schooltijd tot hun huwelijk of tot de komst van het eerste kind, maar langer als de financiële nood groot was. Zij kwamen in de regel terecht in beroepen met het minste aanzien en de laagste scholingsgraad. Vrouwen verdienden met die werkzaamheden de helft tot twee derde van wat mannen ontvingen. Sommige vrouwen hadden de zorg voor een eigen bedrijf binnenshuis. In de midden- en hogere klassen ver richtten verreweg de meeste vrouwen geen betaald werk.

Op het gebied van zedelijkheid:

Van mannen werd op seksueel gebied veel meer getolereerd dan van vrouwen, de zogenaamde **dubbele moraal**. Het was verboden om vaders van buitenechtelijke kinderen op te sporen. Prostitutie zagen velen als onvermijdelijk omdat het voor mannen noodzakelijk was om hun geslachtsdrift te uiten; anders zouden zij zich aan 'eerbare vrouwen' vergrijpen. Prostituees werden als gevallen vrouwen beschouwd, evenals ongehuwde moeders, die immers ook buiten het huwelijk seksuele contacten hadden gehad. Vrouwen zouden, in tegenstelling tot mannen, zelf geen seksuele neigingen kennen.

Op het gebied van rechten:

Gehuwde vrouwen waren handelingsonbekwaam en hadden

zelfs geen zeggenschap over het eigen vermogen. Zij hadden geen **passief of actief kiesrecht** en bekleedden ook geen openbare functies. De man was volgens het huwelijksrecht het hoofd van het gezin.

Op het gebied van het gezin:

Bijna alle vrouwen trouwden. Zij hadden de zorg voor man en kinderen. Vaak moesten zij en de kinderen ook nog door werk buitenshuis het inkomen van het gezin aanvullen. Gezinsleden hadden nauwelijks tijd voor elkaar. De huwelijksvruchtbaarheid was hoog, vooral bij confessionelen. Arbeiders hadden gemiddeld meer kinderen dan mensen uit hogere bevolkingsgroepen. Sterfte in het kraambed kwam nog veel voor. Daardoor ontstonden onvolledige gezinnen (bijna niet door echtscheidingen). Het moderne gezin werd het ideaal: met romantische liefde tussen de echtgenoten, grote zorg voor de kinderen en huishoudelijkheid. Maar dat ideaal kwam bijna alleen binnen bereik van de burgerij.

2.2 *Onder welke omstandigheden kwamen in de periode 1880-1919 organisaties voor vrouwenemancipatie tot stand?*

Aan het einde van de negentiende eeuw werd de bereidheid onder vrouwen om zich te organiseren groter dan ooit tevoren. Zij werden zich in die tijd als gevolg van verschillende factoren van hun achterstand meer bewust:

- het kiesrecht werd telkens uitgebreid, maar alleen voor mannen;
- de mogelijkheden tot scholing breidden zich uit, mede door de invoering van de **leerplicht** in 1901, maar hier profiteerden jongens veel meer van dan meisjes;
- buitenlandse emancipatiebewegingen inspireerden Nederlandse feministen.

2.3 *Welke waren de belangrijkste organisaties voor vrouwenemancipatie en welke doelen wilden zij bereiken?*

De Vrije Vrouwenvereniging (VvV), waarin Wilhelmina Drucker een belangrijke rol speelde, was breed in haar doeleinden. De VvV wilde voor vrouwen alle rechten die zij tot dan toe nog niet hadden op het gebied van onderwijs, werk, huwelijksrecht en vrouwenkiesrecht.

De Vereniging voor Vrouwenkiesrecht (VvVK), waarin Aletta Jacobs een belangrijke rol speelde, was de grootste organisatie. Deze concentreerde zich vooral op het verwerven van het kiesrecht.

2.4 a *Wat waren hun belangrijkste argumenten?*

Vrijwel alle vrouwen en organisaties gebruikten zowel argumenten die betrekking hadden op de specifieke kwaliteiten, de eigen aard en bestemming van vrouwen (de zogenaamde **verschilargumenten**) als argumenten die berustten op de gelijkheid met mannen (de **gelijkheidsargumenten**). Over kiesrecht bestond verdeeldheid: sommige feministen meenden dat vrouwen eerst meer ontwikkeling moesten hebben en pas daarna kiesrecht konden krijgen.

2.4 b *Op welke manieren poogden zij haar doelen te bereiken?*

- Vrouwen organiseerden tentoonstellingen, zoals de **Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid** naar aanleiding van de kroning van Wilhelmina in 1898.
- Zij waren actief op congressen, bijvoorbeeld het Nationaal Congres tegen de Prostitutie (1889).
- Zij gaven haar ideeën weer in tijdschriften en andere publicaties.
- Zij hielden spreekbeurten, organiseerden petities en betogingen.

2.5 a *Welke veranderingen kwamen in deze periode tot stand in de positie van de vrouw?*

Op het gebied van opleiding en onderwijs:

Meisjes mochten leren, voordat ze gingen trouwen. Vooral meisjes uit de betere kringen profiteerden van deze mogelijkheden. Zij gingen in toenemende mate voortgezet en soms ook hoger onderwijs volgen.

Op het gebied van werk buitenshuis:

Beroepsarbeid werd nu ook voor ongehuwde vrouwen uit midden- en hogere groepen vanzelfsprekender. Kantoorwerk werd ook voor vrouwen toegankelijk, terwijl het aantal onderwijzeressen sterk steeg. Vrouwen kregen een betere bescherming tegen slechte arbeidsomstandigheden.

Op het gebied van de zedelijkheid:

Voorals confessionelen richtten zich tegen de dubbele moraal: in sommige gemeenten kwam een bordeelverbod. Het verbod op het onderzoek naar het vaderschap van kinderen van ongehuwde moeders werd opgeheven. Ongehuwde moeders kregen de mogelijkheid de vader te laten betalen voor het onderhoud van zijn buiten het huwelijk geboren kind. Ongehuwde moeders en prostituees werden meer als 'sociaal probleem' gezien; er kwam nu hulp voor hen in instellingen.

Op het gebied van rechten:

Vrouwen kregen recht op het eigen verdiende geld volgens de Wet op de arbeidsovereenkomst in 1907. De steun voor gelijke rechten voor vrouwen in de politiek nam toe door toekenning aan vrouwen van het passief (1917) en het actief (1919) kiesrecht.

Op het gebied van het gezin:

Tussen man en vrouw ontstond een striktere **rolverdeling**, waarbij de man de kostwinner werd, terwijl de vrouw het gezin en het huishouden verzorgde. Het moderne gezin als ideaal van de burgerij werd ook onder de arbeiders verspreid. Er stierven minder vrouwen in het kraambed, waardoor het aantal onvolledige gezinnen afnam.

2.5 b *Hoe vallen deze veranderingen te verklaren?*

Op het gebied van opleiding en onderwijs:

Feministen zoals Aletta Jacobs dienden als voorbeeld voor de gelijkwaardigheid tussen man en vrouw. Dit had mede tot gevolg dat meer meisjes langer onderwijs volgden.

Op het gebied van de zedelijkheid:

De confessionele ideeën over zedelijkheid vonden gehoor bij een groeiend aantal anderen.

Op het gebied van het kiesrecht:

Het politieke klimaat (vooral de Eerste Wereldoorlog) droeg bij tot het verlenen van algemeen vrouwenkiesrecht.

Op het gebied van werk buitenshuis:

Door de industrialisatie was er meer werkgelegenheid, op beperkte schaal ook voor (vooral ongehuwde) vrouwen.

Op het gebied van huwelijk en gezin:

De verbreiding van de ideeën over het moderne gezin brachten de gehuwde vrouw binnenshuis in een sterkere positie. Vooral de sociaal-democraten streefden naar hogere lonen voor mannen, omdat deze dan alleen kostwinner konden zijn. Liberalen stonden, met name op punten als echtscheiding, voorbehoedsmiddelen en de positie van de vrouw tussen confessionelen en sociaal-democraten in.

2.6 a In welke opzichten bleef de situatie voor vrouwen hetzelfde?

- Bij alle groepen in de samenleving bleef de lagere school meestal het eindonderwijs voor meisjes.
- De deelname van vrouwen aan arbeid buitenshuis veranderde weinig.
- De meeste vrouwen zorgden nog steeds voor het huishouden en de kinderen.
- Het aandeel van de vrouwen op de arbeidsmarkt bleef gelijk en ook het sterke onderscheid tussen vrouwen- en mannenberoepen bleef bestaan.
- De verschillen in beloning tussen mannen en vrouwen verminderden nauwelijks.
- Gehuwde vrouwen bleven handelingsonbekwaam.
- Politieke functies werden vrijwel uitsluitend door mannen bekleed.

2.6 b Hoe valt de mate van continuïteit te verklaren?

- Het overgrote deel van de samenleving bleef overtuigd van verschillen in aanleg en bestemming tussen mannen en vrouwen.
- Een andere verdeling van betaald werk tussen mannen en vrouwen, en een gelijke beloning, zou betekenen dat het onderscheid tussen kostwinners en huisvrouwen moest verdwijnen. Ook dit was in strijd met de ideeën over de taken van mannen en vrouwen in het 'moderne gezin'.
- De eisen die feministen stelden, maakten een ommekeer nodig in de ideeën over de verhoudingen tussen de seksen, waarbij ook het recht diende te worden aangepast.

2.7 Hoe werd door belangrijke maatschappelijke groeperingen over de volgende casus gedacht?

Casus:

De Arbeidswet van 1889: bescherming van arbeidsters of bescherming van het gezin?

- De Arbeidswet van 1889 verbood nachtarbeid van vrouwen en jeugdigen. In de Tweede Kamer stemde alleen Domela Nieuwenhuis tegen de wet, omdat deze volgens hem niet ver genoeg ging. Later protesteerden feministen tegen nadere invulling van deze **raamwet**; zij eisten een gelijke behandeling van mannen en vrouwen.
- Lange tijd zagen historici deze wet als de eerste bemoeienis van de overheid met arbeidsomstandigheden van volwassenen. De laatste jaren wordt door historici naar voren gebracht dat deze wet niet bedoeld was om in te grijpen in arbeidsomstandigheden, maar om zich te bemoeien met de taakverdeling tussen mannen en vrouwen binnen het gezin. Arbeidsters moesten voldoende tijd en energie overhouden voor haar gezin en voor het baren van gezonde kinderen.

Van de leerlingen wordt verwacht dat zij het einde van de twintigste eeuw op de volgende aspecten kunnen vergelijken met de periode 1880-1919 en dat zij verklaringen kunnen bedenken voor geconstateerde verschillen:

de positie van meisjes in het onderwijs, de beroepsarbeid van vrouwen en mannen, de deelname van vrouwen aan de politiek, de plaats en de rol van emancipatiebewegingen van vrouwen, de beloning en andere vormen van inkomen van vrouwen.

3 Emancipatie van arbeiders

3.1 Hoe was de positie van arbeiders rond 1880?

De omstandigheden waarin arbeiders werkten en leefden waren slecht.

Wat betreft de werkomstandigheden:

- de lonen waren laag door een groot aanbod van arbeidskrachten;
- kinderen en vrouwen waren gedwongen mee te werken om het gezinsinkomen aan te vullen, zelfs in nachtelijke uren;
- de werktijden van de arbeiders waren lang;
- wetgeving ter bescherming van de arbeiders ontbrak vrijwel geheel;
- gevaarlijke omstandigheden in fabrieken leidden tot veel ongelukken.

Wat betreft de leefomstandigheden:

- de huisvesting van arbeiders was minimaal;
- de gezondheid van de arbeiders was slecht.

De meeste arbeiders moesten zich bij deze slechte positie neerleggen, omdat hun positie op de arbeidsmarkt zwak was. Bovendien waren er weinig vakbonden en de organisatiegraad was laag.

3.2 Onder welke omstandigheden kwamen in de periode 1880-1919 organisaties voor emancipatie van arbeiders tot stand?

- De positie van geschoolde handwerkslieden verslechterde door het toenemen van fabrieksarbeid. In de fabrieken konden producten goedkoper worden vervaardigd.
- De overheid en de particuliere organisaties kwamen onvoldoende voor de belangen van de werknemers op. Daarom leek voor arbeiders verbetering van hun positie alleen mogelijk door het stichten van eigen organisaties.
- De eerste vakbonden ontstonden onder geschoolde handwerkslieden die werkloos dreigden te worden.
- De organisaties voor emancipatie van de arbeiders kwamen tot stand in een samenleving die aan het verzuilen was.

3.3 Wat waren de belangrijkste organisaties voor emancipatie van arbeiders en welke doelen wilden zij bereiken?

Het ging om organisaties die zich ontwikkelden tot vakbonden en vakcentrales (overkoepelingen van vakbonden) die verzuild waren.

Liberaal-neutrale als het Algemeen Nederlands Werklieden Verbond (ANWV). Protestants-christelijke als Patrimonium en later het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV). Sociaal-democratische als de Sociaal Democratische Bond (SDB) en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Rooms-katholieke als de Rooms-Katholieke Volksbond.

Al deze organisaties wilden de posities van hun leden verbeteren door het nastreven van sociale wetgeving en arbeidswetten.

Het ANWV wilde alle werknemers opnemen, maar moest deze poging snel opgeven toen de verzuiling haar intrede deed. De confessionele vakverenigingen namen hun geloof tot uitgangspunt van de vakorganisatie. Aanvankelijk waren zij tegen sociale wetgeving, omdat deze de rechten van de man als hoofd van het gezin zou schenden, maar dit standpunt lieten zij later vallen. SDB en NVV streefden in theorie naar een **klasseloze maatschappij**, maar in de praktijk beperkte het NVV zich steeds meer tot het nastreven van sociale wetgeving en arbeidswetten.

3.4 a Welke waren hun belangrijkste argumenten?

Alle vakverenigingen vonden dat de positie van de arbeiders sterk voor verbetering vatbaar was. Geen vakvereniging verwachtte dat werkgevers en overheid zonder de druk van vakverenigingen tot verbetering van de positie van arbeiders zou overgaan.

Het ANVV en de confessionele vakverenigingen vertrouwden erop dat de door hen gewenste veranderingen in goede harmonie met de werkgevers tot stand zouden kunnen worden gebracht. Patrimonium stapte echter wel af van het idee dat een arbeider volledig dienstbaar was aan zijn werkgever, en ging het idee benadrukken dat een arbeidscontract de onafhankelijkheid van de werknemer niet aantastte. De sociaal-democraten hadden het minste vertrouwen in de werkgevers en de overheid. Zij streefden in theorie naar een geheel ander soort samenleving, in de praktijk accepteerden zij compromissen.

3.4 b Op welke manieren poogden zij deze doelen te bereiken? De arbeiders organiseerden zich in vakverenigingen en politieke partijen. Via deze organisaties probeerden zij hun doelen als volgt te bereiken:

- De liberalen wilden conflicten oplossen door onderhandelingen.
- Patrimonium, onder leiding van de geschoolde bierbrouwersknecht Klaas Kater, was eerst voor overleg en samenwerking met werkgevers, maar aanvaardde later stakingen als middel. De protestants-christelijken kregen daarnaast hun eigen politieke partijen (ARP en CHU).
- De rooms-katholieken kozen na langdurige interne discussies voor vakorganisaties volgens de ideeën van de priester Alfons Ariëns. Ook een RK politieke partij kwam relatief laat tot stand.
- De SDB onder Domela Nieuwenhuis volgde eerst de parlementaire weg. Domela Nieuwenhuis werd lid van de Tweede Kamer voor een kiesdistrict in Friesland, waar de problemen van de landarbeiders groot waren. Na een voor hem teleurstellend kamerlidmaatschap gingen hij en de SDB de antiparlementaire weg op. De sociaal-democraten die het hier niet mee eens waren, richtten vervolgens de SDAP op. Zij waren in meerderheid voor legale acties. Hun vakorganisaties behartigden de belangen van de arbeiders door onderhandelingen, stakingen, petities en demonstraties.
- Het geschreven woord (kranten, brochures, pamfletten) speelde naast het gebruik van politieke prenten en affiches en het zingen van (strijd)liederen bij alle bewegingen een belangrijke rol.

3.5 a Welke veranderingen kwamen tot stand op het gebied van de emancipatie van arbeiders?

- De lonen stegen (in het algemeen).
- De organisatiegraad nam toe.
- Naar voorbeeld van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond werden de vakbonden steeds meer geleid door betaalde bestuurders.
- Het kiesrecht werd sterk uitgebreid.
- De overheid ging zich veel meer bemoeien met de werken leefomstandigheden van de lagere klassen:
 - a. Op centraal niveau werden **parlementaire enquêtes** gehouden om knelpunten te onderzoeken op het gebied van arbeid, veiligheid en stakingen.
 - b. De overheid ging om de schadelijke effecten van de werkomgeving op de gezondheid van de arbeiders te voorkomen, wetten maken. Daartoe kwamen de **arbeidswet**, de **veiligheidswet** tot stand.
 - c. De overheid stelde een arbeidsinspectie in.
 - d. Wetten beoogden soms ook mensen te beschermen die in een, niet aan hen te wijten, nadelige positie waren geraakt. Hierbij ging het om sociale voorzieningen zoals de ziektewet.
 - e. De overheid werd door de vakbeweging ingeschakeld bij **cao's**.
 - f. Met de **woningwet** van 1901 gaf de overheid een aanzet tot verbetering van de woonomstandigheden van arbeiders.
 - g. Op gemeentelijk niveau gingen vooral de grote steden voorop lopen in de zorg voor de verbetering van de leefomstandigheden van de arbeiders, bijvoorbeeld op het gebied

van de **nutsvoorzieningen** (gas, water, electriciteit) en op het terrein van de volkshuisvesting.

3.5 b Hoe vallen deze veranderingen te verklaren?

- Arbeiders werden zich in toenemende mate bewust van hun ongelijkheid en daarmee groeide de strijdbaarheid onder een deel van hen. Dit werd gestimuleerd door de toename van de scholing van de arbeiders en door het groeiend besef dat acties daadwerkelijk konden helpen en door de acties van socialisten en anderen in het buitenland.
- Door de stijging van de welvaart viel meer te verdelen, ook onder de arbeiders.
- Geleidelijk beseftte de overheid dat er een **sociale kwestie** bestond en dat zij een bijdrage aan de oplossing moest leveren.

3.6 a In welke opzichten bleef de situatie voor arbeiders hetzelfde?

- Het merendeel van de arbeiders bleef een groep met relatief weinig inkomsten.
- Acties bleven steeds noodzakelijk.
- De arbeiders bleven in het parlement ondervertegenwoordigd.

3.6 b Hoe valt de mate van continuïteit te verklaren?

- De organisatiegraad van de arbeiders bleef laag.
- De positie van laaggeschoolden bleef zwak doordat deze groep bleef groeien.
- De vakbeweging was sterk verdeeld door de verzuiling en kon daardoor geen vuist maken.

3.7 Hoe werd door belangrijke maatschappelijke groeperingen over de volgende casus gedacht?

Casus : Domela Nieuwenhuis, verlosser van de arbeiders?

- Domela Nieuwenhuis was in zijn tijd één van de meest omstreden Nederlanders. Hij werd zowel verguisd als verheerlijkt onder de socialisten, genegeerd en op den duur toch ook min of meer gewaardeerd door zijn tegenstanders, de confessionelen en de liberalen.
- Ook later bleven de meningen over hem verdeeld.

Van de leerlingen wordt verwacht dat zij het einde van de twintigste eeuw op de volgende aspecten kunnen vergelijken met de periode 1880-1919 en dat zij verklaringen kunnen bedenken voor geconstateerde verschillen:

de positie van de arbeiders in de samenleving, de levensstijl van arbeiders, de mate van verzuiling van de vakbeweging, de opleiding van arbeiders, de beloning en andere vormen van inkomen van arbeiders, de organisatiegraad van arbeiders.

4 Emancipatie van confessionele groepen

4.1 Hoe was de positie van protestants-christelijken en rooms-katholieken rond 1880?

- De **orthodoxe protestants-christelijken** voelden zich achtergesteld binnen de **Hervormde Kerk**, omdat er door het benoemingsbeleid van predikanten bijna geen orthodoxe predikanten werden aangesteld. Voor hun ideeën was binnen deze kerk weinig ruimte. Zij waren rond 1880 op weg een zuil te worden: ze hadden toen al een eigen dagblad, een politieke partij, de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), en een hogeschool. De leider van deze protestants-christelijken was de predikant Abraham Kuyper.
- Van de vorming van een rooms-katholieke zuil was rond 1880 nog geen sprake. In deze groep ontvingen de kinderen, vergeleken met de protestants-christelijken, minder onderwijs, omdat ze vaker moesten meehelpen om geld te verdienen in het ouderlijk gezin. Vooral boven de grote rivieren

bevonden katholieken zich in een achtergestelde positie. Daardoor beschikten zij over minder financiële middelen voor een goede armenzorg en voldoende onderwijs dan de leden van de Hervormde Kerk.

- Rond 1880 woedde de **schoolstrijd**: de confessionelen wilden een financiële gelijkstelling van het **bijzonder onderwijs** ten opzichte van het **openbaar onderwijs**. Hun tegenstanders waren de liberalen en de socialisten.

4.2 *Onder welke omstandigheden kwamen organisaties van deze confessionele groepen tot stand?*

- Het besef groeide onder de orthodoxe protestants-christelijken en de rooms-katholieken dat aan hun achterstand iets moest en kon worden gedaan.
- Beide geloofsgroepen kozen voor organisaties met leden uitsluitend uit de eigen kring.

4.3 *Wat waren de belangrijkste organisaties voor emancipatie van confessionele groepen en welke doelen wilden zij bereiken?*

- Aan protestants-christelijke zijde: vakbonden als Patrimonium, politieke partijen als de ARP en de CHU.
 - Aan katholieke zijde: de Algemeene Bond van Kiesverenigingen in Nederland.
- Deze organisaties beoogden dezelfde doeleinden, bijvoorbeeld:
- IJveren voor uitbreiding van het kiesrecht, omdat de confessionele groepen onder de niet-kiesgerechtigde bevolking een grotere aanhang hadden.
 - Denadrukken en uitbouwen van de eigen identiteit.
 - Bevordering van een eigen op levensbeschouwing gebaseerd onderwijs;
 - Voor alle belangrijke groepen is het moderne gezin het fundament van de samenleving. Maar de confessionelen legden hier meer nadruk op dan de sociaal-democraten en liberalen, en zij wilden hiervoor ook wettelijke regelingen maken. Voor hen waren seksualiteit en huwelijk onlosmakelijk met elkaar verbonden.

4.4 a *Wat waren de belangrijkste argumenten van de confessionele groepen?*

De confessionele organisaties beargumenteerden hun doelen:

- Het – eind negentiende eeuw gegroeide – besef dat levensbeschouwing zich niet tot één gebied (zoals het kerkelijk leven) moest beperken en dat dit op verschillende maatschappelijke gebieden naar buiten diende te komen.
- Het gevoel van verantwoordelijkheid ten opzichte van de eigen groep noodzaakte tot een actieve rol op vele terreinen.
- De vrees dat de industrialisatie met voortgaande verstedelijking zou leiden tot ontkerkelijking en verlies van levensbeschouwelijke waarden, stimuleerde de verzuiling: daarin zagen de confessionelen een garantie tegen de ongewenste gevolgen van de modernisering.
- De vrees dat arbeiders bij uitbreiding van het kiesrecht op de socialisten zouden stemmen.

4.4 b *Op welke manieren poogden zij hun doelen te bereiken?*

Zowel orthodoxe protestants-christelijken als rooms-katholieken probeerden hun doelen te bereiken door:

- het oprichten van organisaties en politieke partijen, het organiseren van petitie, demonstraties en stakingen;
- het vormen van personele unies in de leiding van de verschillende verzuilde organisaties, zoals tussen vakbonden en politieke partijen.

4.5 a *Welke veranderingen kwamen tot stand op het gebied van de emancipatie van confessionele groepen?*

- Orthodoxe protestants-christelijken scheidden zich van de Hervormde Kerk af en stichtten (in 1885-1886) de **Gereformeerde Kerk**.

- Confessionele **kabinetten** ontstonden vanaf 1888.
- De verzuiling van het onderwijs werd verder uitgebreid en bevestigd.
- Na zware politieke strijd werd het bijzonder onderwijs gelijkgesteld aan het openbare in de **pacificatie van 1917**. Daarmee was de financiering van de bijzondere school dezelfde als die van de openbare school.
- Het leven van protestants-christelijken en katholieken ging zich vrijwel 'van de wieg tot het graf' binnen de eigen zuil afspelen.

4.5 b *Hoe vallen deze veranderingen te verklaren?*

- Door het stichten van de Gereformeerde Kerk konden orthodoxe protestants-christelijken hun eigen predikanten benoemen.
- Door de uitbreiding van het kiesrecht kregen de confessionelen meer zetels in de Kamer. Zij hadden meer aanhang onder de lagere bevolkingsgroepen dan de liberalen. Zo werden confessionele kabinetten mogelijk.
- De verzuiling werd na de grondwetsherziening van 1917 verder in de hand gewerkt door de financiële gelijkstelling in het onderwijs en het algemeen kiesrecht.

4.6 a *In welke opzichten bleef de situatie voor de confessionelen hetzelfde?*

- Ondanks de invoering van de leerplichtwet verdween de achterstand in het onderwijs bij rooms-katholieken niet.
- Tussen de verschillende levensbeschouwelijke groepen bleef wantrouwen bestaan.
- Confessionelen handhaafden hun grote weerzin tegen de denkbeelden van sociaal-democraten nog steeds.

4.6 b *Hoe valt deze mate van continuïteit te verklaren?*

- Armoede in de rooms-katholieke gezinnen noodzaakte veel kinderen uit deze groep direct na de leerplichtige leeftijd te gaan werken.
- Het wantrouwen tussen protestanten en rooms-katholieken berustte op eeuwenoude tegenstellingen.
- De verdeeldheid onder protestanten onderling verzwakte ook de daadkrachtige realisering van de ideeën van deze groep.
- Confessionelen verwierpen de denkbeelden van sociaal-democraten over een klasseloze maatschappij en over religie als 'opium van het volk'.

4.7 *Hoe werd en wordt door belangrijke groeperingen over de volgende casus gedacht?*

Casus:

De zedelijkheidswet van 1911, een keerpunt in de maatschappelijke verhoudingen?

Tijdens de discussies rond de zedelijkheidswet stonden vooral de confessionelen (voor: de moraal dient beter beschermd te worden), de meeste liberalen (tegen: het is een privézaak) en de socialisten (tegen: hoger zedelijk peil is alleen te bereiken door verbetering van de sociaal-economische omstandigheden) met hun visies tegenover elkaar.

Van de leerlingen wordt verwacht dat zij het einde van de twintigste eeuw op de volgende aspecten kunnen vergelijken met de periode 1880-1919 en dat zij verklaringen kunnen bedenken voor geconstateerde verschillen:

de mate van verzuiling en ontzuiling in de samenleving op de volgende gebieden: politiek, vakbeweging, verenigingsleven, onderwijs, verzorgingssector, de machtspositie van oude en nieuwe levensbeschouwelijke groepen, de functie van verzuiling in Nederland nu.